

Ислоҳот томон йўл

қонунийликдан қадрият сари йўналтирилган
ислом қонуни ва ҳуқуқшунослиги

TOWARD *our* *Reformation* • FROM LEGALISM *to* VALUE-ORIENTED ISLAMIC LAW *and* JURISPRUDENCE

Mohammad Omar Farooq

(ШТ) «Китобларининг қисқача сериялари»

ИСЛОҲОТ ТОМОН ЙЎЛ

•

ҚОНУНИЙЛИКДАН ҚАДРИЯТ
САРИ ЙЎНАЛТИРИЛГАН ИСЛОМ
ҚОНУНИ ВА ҲУҚУҚШУНОСЛИГИ

Муҳаммад Омар Форук

Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

Бишкек 2022

УДК 297
ББК 86.38-6
М 92

Китоб ҳомийси:

Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

Херндон Виржиния АҚШ

Билимлар интеграцияси институти (ИКИ)

Гуржистон Тбилиси

Китоб муаллифи: Муҳаммад Омар Форуқ

Китобни ўзбекчага таржима қилган: Эшбаева Рахат; – Б.: 2022.

Китоб муҳаррири: Мирзахидова Муяссар

Ушбу китоб муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган. Нашриётнинг ёзма рухсатисиз ҳамда лицензион шартномага асосланган қонуний истисно ва қоидалардан ташқари, китобнинг бирон бир қисми нашр қилиниши мумкин эмас. Ушбу китобда билдирилган қарашлар ва фикрлар муаллиф ёки нашриётнинг фикрларини ақс эттириши шарт эмас. Ташқи ва хорижий web-сайтларда ношир URL манзилларнинг тўғрилиги учун жавобгар эмас ва бундай сайтлардаги материалларнинг аниқ ёки долзарблигига кафолат бермайди.

«Эҳсон Хайрия» жамоатчилик фонди томонидан нашр қилинган.

Ушбу китоб Қирғизистон мусулмонлари диний идораси томонидан
тасдиқланган № 79

Ислоҳот томон йўл: Қонунийликдан қадрият сари йўналтирилган ислом Қонуни ва ҳуқуқшунослиги (Uzbek)

Муҳаммад Омар Форуқ

ИИТ «Китобларининг қисқача сериялари»

© Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

1444 АН / 2022 СЕ

Paperback ISBN 978-9967-08-967-9

Toward Our Reformation: From Legalism to Value-Oriented Islamic Law and Jurisprudence (Uzbek)

Mohammad Omar Farooq

ИИТ «Books-In-Brief Series»

The International Institute of Islamic Thought (IIIT)

1437 АН / 2015 СЕ

Paperback ISBN 978-1-56564-674-2

IIIT

P.O.Box 669

Herndon, VA 20172, USA

www.iiit.org

Барча ҳуқуқлар ҳимояланган
ISBN 978-9967-08-967-9

УДК 297
ББК 86.38-6

Халқаро ислом тафаккури институтининг китобларининг қисқача сериялари

Халқаро ислом тафаккури институтининг китобларининг қисқача сериялари – бу китобнинг асл мазмуни тўғрисида ўқувчиларга тушунча бериш учун мўлжалланган қисқача шаклда ёзилган институтнинг муҳим нашридир. Қисқа, осон ўқиладиган, вақтни тежайдиган шаклда ишлаб чиқарилган ушбу бириктирилган тезислар катта нашрнинг диққат билан ёзилган кўринишини тақдим этади ва китобхонларни бу китобнинг асл нусхасини ўрганишга ундайди.

Ислохот томон йўл асарида мусулмонларнинг бу қийин аҳволига жоҳиллик ва ёки асосий исломий қадриятларга содиқ эмаслик сабаб бўлмоқда, деб даъво қилинмоқда. Муҳаммад Омар Форук «қадриятга йўналтирилган» ёндашувга қайтиш тарафдори. Бугунги кунда биз шариат деб ҳисоблаган нарса, аслида мусулмонларнинг ривожланишига тўсқинлик қиладиган, сколастик қарашлар ва ажратмалар лабиринт кафанига ўралган уядан иборат эканлигини билиб олдик. Унинг таъкидлашича, ҳаддан зиёд шубҳали ҳадисга ва *hudūd* (*ҳудуд-жазо*) қонунининг нотўғри бажарилишига ишониш – қонун Қуръонга ва Пайғамбарнинг даъватига хиёнатдир. Бунинг оқиба-ти мусулмонларни очикдан-очик зўрлашдир. Муаллиф *hudūd* қонунининг нотўғри қўлланилишини ва суистеъмол қилишликни ўрганиб чиқади.

Китоб беш бобдан иборат. Киришнинг биринчи бобидан сўнг, иккинчи боб шариатга бағишланган ва атама ҳақидаги нотўғри тушунчалар ҳамда қонунийликка мойиллик билан боғлиқ масалаларни ўрганиб чиқади. Учинчи боб Ҳадисга бағишланган бўлиб, баъзи бир муҳим масалаларни кўриб чиқади ва қонунларни чиқаришда ёки шакллантиришда Ҳадисдан нотўғри фойдаланишга оид муаммоларни ҳужжатлаштириш билан яқунланади. Тўртинчи боб ижмоъ мавзусига бағишланган бўлиб, у ерда унга оид даъво-ларнинг аксарияти аслият ва ислом ҳуқуқшунослигининг манбаси сифа-

тида ижмоънинг деярли барча жиҳатлари бўйича муттасил келишмовчиликка асосланганлиги сабабли исботланмайди. *Қиёс* тўғрисидаги бешинчи бобда ушбу воситани исломий ҳуқуқий тарғиботда нотўғри қўлланишининг кўплаб назарияга оид муаммолари кўриб чиқилган. Ва ниҳоят, олтинчи бобда ислом қонунчилигида жуда муҳим бўлган эмпирик асос, яъни мувозанатни англатади, мувозанат матн йўналиши бугунги маънода ҳаётга йўналтирилганлиги билан мос келади. Муаллиф мусулмон тафаккури ва Исломнинг асосий манбалари ҳақидаги тушунчаси ўзгармас экан мусулмон дунёсида мавжуд бўлган шароитлар ўзгариши мумкин эмаслигини тушунтиради.

Муҳаммад Омар Форук асарининг қисқартирилган нашри
ИСЛОҲОТ ТОМОН ЙЎЛ: ҚОНУНИЙЛИҚДАН ҚАДРИЯТ САРИ
ЙЎНАЛТИРИЛГАН ИСЛОМ ҚОНУНИ ВА ҲУҚУҚШУНОСЛИГИ

ISBN hbk: 978-1-56564-372-7

ISBN pbk: 978-1-56564-371-0

2011

БИРИНЧИ БОБ

Сўз боши

Одамлар деярли ўзларини қизиқтирган барча нарсалар ҳақида аниқ маълумотлар орқали хабардор бўлишни хоҳлашади. Ислом дини ўз издошларининг хабардор ва ўқимишли бўлишларига, изланишларига, идроклари ва маърифатларига катта аҳамият беради. Ислом, диндорлардан ўзларининг танқидий қобилиятларидан фойдаланишларини ва бемаъни ғоянинг тарафдорлари бўлмаслигини талаб қилади. Бундан ташқари, бу ажабтовур ҳолда ота-боболари изидан юриб нима қилаётганларини билмасдан ёки тушунмасдан кўр-кўрона таклид қилганларни қатъиян рад этади. Дарҳақиқат, Қуръон ҳақиқий эътиқоддан олдин билим ва тушунишга асосланганлигини таъкидлайди. Пайғамбаримиз Муҳаммаднинг (САВ)* таълимоти ҳам бу борада аниқ бўлиб, билим излашга урғу беради. Дарҳақиқат, мусулмонлар учун фарз (*fard* ёки *wājib*) деб ҳисобланадиган барча ташвишлар ичида илм излаш ва маълумот олишда *фарз* сўзи махсус ишлатилган.

Кўпгина ўқимишли мусулмонлар Ислом қонунларининг асосий манбалари асосан тўртта эканлигини билишади: Қуръон, Ҳадис (башоратли ривоятлар), Ижмоъ (келишув) ва *Қиёс* (ўхшаш фикр). Дарҳақиқат, Ислом тарихи давомида бизнинг улуғ уламоларимиз ва ҳуқуқшуносларимиз очиқ-ойдин жавоб изладилар ва Ислом анъаналари доирасида одамларни саволлар беришга даъват этдилар.

Аммо, вақт ўтиши билан олимлар очиқ фикрлашда ноқулайлик ҳис қила бошладилар, бу асрлар давомида қайта таъкидланган, чекланган услуб сабабли янада кучайган. Ички ва ташқи омиллар туфайли узоқ вақт давомида Ислом тараққиёти таназзулга юз тутди.

Унинг пасайиб бориши билан, кучли рақобатбардош, зиддиятли ва ҳатто зўравонлик муҳитида ғарбий тараққиёт ҳукмронлик қилди. Ғарб кучлари мусулмонларни ва бутун дунёни шафқатсизларча мустамлакага айлантлар экан, ғарбий қонунлар ва кодекслар ислом қонуний институтларини ва асосларини сиқиб чиқарди.

* (САВ) – соллаллоҳу алайҳи васаллам. «Аллоҳнинг саломи ва селовати бўлсин» Пайғамбаримиз Муҳаммаднинг номи зикр қилинганда айтилади.

Бу вазият дин сафига янги кўшилганларнинг, аҳоли орасида шариатни ўрнатиш ёки амалга ошириш иштиёқи билан янада кучаймоқда, бу кўпинча нотўғри тушунилган ва нотўғри ислом қонуни сифатида кўрсатилмоқда. Конституция сифатида диний қонунчиликка асосланмаган мамлакатларда ҳам умумий маданият ва ижтимоий муҳит умумий мусулмон аҳолисига ислом қонунларининг таъсири билан шартланган.

Бизнинг ўтган асрлар давомида интеллектуал ҳаракатларга берилган катта қийматга қарамай, мусулмон дунёсида саводсизлик даражаси бугунги кунда маълум бўлган энг юқори даражага етгани нақадар кулгили. Мусулмонлар таъқиб қилиши, қўллаб-қувватлаши ва бошқаларни таклиф қилиши керак бўлган исломий эътиқод ҳақидаги асосий билим ва тушунчалар аҳамиятсиз бўлиб қолди. Ушбу фожиа ҳолатнинг асосий сабабларидан бири оддий мусулмонларнинг ўзлари ичида танқидий фикрлаш қобилиятини ривожлантира олмасликлари, фикрлаш, мулоҳаза юритиш, ҳукм қилиш ва фикрлаш учун интеллектуал интизомга эга эмаслигидир. Анъанавий равишда ишлатилган ушбу асос манбаларига асосланган услубий воситаларнинг чекланиши ушбу китобда ўрганилган.

Ойна бизнинг ислоҳотимизни (*iṣlāḥ*) қандай акс эттиришидан қатъий назар, биз қуйидагиларни доимо ёдда тутишимиз керак: (а) инсон сифатида ҳаётимизни ўзгартириш учун улкан имкониятларга эгамиз, Қуръон бизга ўзгаришларга ўз хиссамизни қўшишимиз кераклигини ва буни ўзимиздан бошлашимиз лозимлигини қатъий эслатади (*Сура ал-Раад*, 13:11); б) биз Қуръонда ва Пайғамбаримиз меросида келтирилган мувозанатли ва фойдали кўрсатмаларни билишимиз керак, бу билан бизда мавжуд бўлган ҳар қандай камчиликни ёки қийинчиликларни енгиб ўтишимиз мумкин; в) (с) бизда *ислоҳ* (*iṣlāḥ*) руҳида яшаётган оламга ижобий ўзгаришлар киритиш истаги бўлиши керак.

Ушбу китоб оддий мусулмонларга Қуръон ва Пайғамбар мероси билан Уматларга янада самарали келажак йўлини кўрсатиб, инсониятга яхшироқ хизмат қилишда уларга таъсир қиладиган муаммоларни исломий нуқтаи назардан яхшироқ тушунишга имкон бериш учун мўлжалланган. Ушбу китобда кўтарилган масалалар полемика аҳамиятга эга эканлиги сабабли аниқланмаган. Чиройли тасаввур қилманг, аксинча, мусулмон олами олдида турган ҳақиқий муаммолар - қашшоқлик, маҳрумлик, саводсизлик, беқа-

рорлик, авторитаризм, эксплуатация, адолатсизлик, иқтисодий тенгсизлик, зўравонлик, инсон ҳуқуқларининг чекланиши, аёллар ҳуқуқларининг камситилиши, технологик ва иқтисодий қолоқлик, Ғарбга қарамлик ва ҳоказо. Бунинг ўзига хос сабаби ва ечими бўлиши керак.

Ислон қонунчилиги ва фикҳидаги мустакил изланиш маҳсули бўлиб, у асрлар давомида ўтмишда бойитилган билим ҳамда донолик сифатида тўпланган нарсаларга ҳурмат билан қарашга, ва истикболга умид боғлайдиган нутқни қўзғатиш билан ёркин келажакни таклиф этади.

ИККИНЧИ БОБ

Шариат, Қонун ва Қуръон: Қонунийлик ва қадриятга йўналтириш

Шубҳасизки, ҳақиқий шариат (Қуръон ва Пайғамбар томонидан тарғиб қилинган ва унинг саҳобалари томонидан тушунилган) ҳозирги кунда деярли схоластик қарашлар, хулосалар ва ажратмалар лабиринтида яширинган – асрлар давомида изланишлар орқали тўпланган субъектив фикрлар ҳозирда сохта «ҳокимият» киёфасида кийинган.¹

Юқоридаги иқтибосда Муҳаммад Асад таъкидлаганидек, ҳақиқий шариатми бу? Шариат ва қонунийликка мойиллик қандай муҳокама қилинади ҳамда ўрганилади сўнгра қийматга йўналтирилганлиги ҳамда бунга оид асосий тамойилларнинг аҳамияти тўғрисида мунозара ўтказилади. Бугунги кунда инсоният тараққиёти маркази мусулмон оламида бутунлай Ғарб томон силжиди. Шу билан бирга, аксарият мусулмон мамлакатлар² шариатни амалга ошириш орқали анъанавий исломга мойил бўлмоқдалар. Мамлакат бу йўлга қанчалик мойил бўлса, фақат Ғарб эмас, балки бутун дунёдаги мусулмонлар хавотирга тушишмоқда. Бундан ташқари, кўплаб мусулмонлар, нафақат бутун мусулмон оламида балки Ғарбда ҳам кўнгли қолган, сабрсиз ва ҳатто ғазабланганга ўхшайди. Ушбу ўзгарувчан вазиятларни ҳисобга олган ҳолда, бу нимани англатишини ва ҳозирги замонда шариат тушунчаси бизга қандай таъсир қилишини сўрашга катта зарурат туғилмоқда.

Назарияни нотўғри тушуниш, нотўғри қўллаш ёки нотўғри ишлатиш билан бузиш мумкин. Шариатни бузиб кўрсатиш усули – бу диктаторлик, авторитар ёки наслдан-наслга ўтган тизимда қисман ва камситувчи амалга ошириш ва бирлашиш билан, кўпинча умумий, асосан камбағал халққа нисбатан қўлланилади, ҳокимиятда бўлганлар ёки бойлар эса оғир жазолардан қутилиш ортиқчилигига эгадир. Шариат лойиҳалари, асосан, Қуръон ва суннатда келтирилган жазоларни қўллаш орқали Шариат қонунини амалга оширишга қаратилган эди. Амалда булар ёлғон ва Ислом талаб қиладиган адолатни қўпол равишда бузилишидир. Бунга ёрқин мисол қатори – зино учун киритилган худуд (*hudūd*) фармонидир, бу ерда зўрлаш қурбонларининг шафқатсиз камокқа олинишига ва ҳатто ўлим жазосига ҳукм қилинишигача олиб келди.³

Бироқ, ечим шунчаки тушунчани ёки атамани бутунлай йўқ қилиш эмас, балки уни тушунмовчиликдан тозалаш, суистеъмоликларга аниқлик киритиш ва эътиқодни амалда даъво қилинган идеалларга оқилона ва виждонан мос келишини таъминлашдан иборат. Айнан шу бобнинг можароси шундаки, Ислом ва шариат билан боғлиқ туб тушунмовчиликлар мавжуд. Замонавий мавзуларга ва Шариатга оид баъзи тушинтиришлар берилади.

Оддий одамлар, журналистлар ва демагоглар орасида мусулмон тафаккурини ўзгартиришга содиқ бўлган таниқли олимлар кўпинча шариатни Ислом қонунларига тенглаштирадilar. Бунинг сабаби шундаки, кўпинча одамларнинг амалий ҳаракатлари, ўтмишдаги ҳаракатлари қандай бўлишидан қатъий назар, уларнинг замонавий тушунчаларини акс эттиради. Бунинг яна бир сабаби шундаки, классик исломий нутқнинг кейинги даври бу атамани маълум ва тушунарли деган тахмин билан Шариат сўзини ҳеч қандай тушунтиришсиз ишлатган. Унинг таърифи тушунчаси классик нутқнинг дастлабки пайтларида мавжуд бўлмаган бўлса ҳам, Шариат атамасидан фойдаланиш замонавий даврда кенг тарқалди.

Шариатни кўпинча илоҳий деб ўйлашади. Мерриам Вебстер луғатига кўра, «илоҳий» сўзи «Худого тегишли, тўғридан-тўғри Худодан келиб чиққан» деган маънони англатади.⁴ Демак, савол шуки, шариат тўғридан-тўғри Худодан келиб чиққан нарсами? Жавоб: «Шариат» кўлами қандай аниқланганига боғлиқ. Агар шариат ислом қонунларига (фикҳга) тенг бўлса, уни илоҳий деб бўлмайди. Фикҳ ёки ислом қонунлари, асосан, инсон томо-

нидан тузилган. Усулнинг (манба методологиялари) бири Қуръон илоҳий бўлса-да, бошқа манбалар – ҳадис, ижмоъ (келишув) ва *қиёс* (ўхшаш фикр) муқаддас эмас. Шундай қилиб, шариат одатда ишлатилган маъносидоғи қонун тафсилотлари илоҳий келиб чиқишни англамайди, аксинча бир оз илоҳий (ҳадислар)⁵ ва инсоний (ижмоъ ва *қиёс*) манбаларидан келиб чиқади – бу эса илоҳий бўлиб ҳисобланмайди.

Шариат кўпинча ўзгармас деб ўйлашади. Бирок, бундай даъволар шунчаки бўш, ҳиссий ва ҳимоясиз даъволардир. Бундай тушунча Шариатнинг тарихий ривожланишида илоҳиётшунослик ва ҳуқуқий кодексларнинг асосий таркиби сифатида акс этади. Шариат ўзгармас эмас, чунки Мусо, Исо ва Муҳаммад пайғамбарлар каби турли элчилар бошқарувида турли хил ўзгаришлар юз берган. Кўплаб анъанавий ёндашув тарафдорлари шариатни муқаддаслик даражасига кўтарган ва уни ўзгармас деб ҳисоблаган бўлсалар-да, аксарият ислом ҳуқуқшунослари баъзи ҳолларда тамоийилга биноан вазиятга қараб, унинг катта қисми ўзгарувчан эканлигини тан олишган: «Қоидалар вақтга ва жойга қараб ўзгаради».⁶

Шариатни кўпинча Ислом билан бир хил ва ҳаётнинг тўлиқ кодекси деб ўйлашади. Бир неча олимлар Исломни «ҳаётнинг тўлиқ кодекси» сифатида намоёниш этиб, Ислом ҳаётнинг барча спектрлари учун кўрсатмаларга эга эканлигини ва ҳар қандай масала, вазият ёки муаммо учун ечим топилиши кераклигини таъкидладилар. Шунингдек, Ислом ўзини ўзи таъминлайдиган, ҳаёт тарзи эканлиги сабабли мусулмонлар бошқа жойлардан жавоб изламасликлари керак деган тушунча ҳам назарда тутилган. Аммо, Ислом мусулмонлар дуч келиши мумкин бўлган ҳар қандай замонавий муаммо билан шуғулланадиган қўлланма эмас. Агар ҳақиқатан ҳам барча муаммолар ва ечимлар маълум бўлган ёки осонликча ечилган бўлса, мусулмон дунёсининг аҳволи бу қадар ачинарли бўлмас эди. Мусулмон тафаккурининг асосий тузоғи унинг муқаддас матнларига ҳаддан ташқари ишонишидир. Ислом тафаккуридаги бундай қатъийлик мусулмон тафаккурининг ўзгармаслигига олиб келди. Ислом луғатга ўхшамайди; аксинча, бу кўпроқ алифбога ўхшайди (тилнинг тўсиқлари). Луғатда сўзларни кўплаб маънолари мавжуд, ҳали шаклланмаган сўзлар эса алифбога асосланади.

Шариат кўпинча «қонун» билан адаштирилади. Бундан ташқари, шариат ва Ислом қонунлари ўртасидаги тенглама Исломга нисбатан чуқур чал-

кашликни англатади. Агар, шариат ҳаётнинг барча спектрларига тааллуқли бўлса, демак, уларнинг барчаси қонун билан боғлиқ бўлиши мумкин эмас. Масалан, таҳорат, намоз, рўза ва бошқалар умуман қонуний масала эмас. Шунинг учун исломий кўрсатмаларнинг ҳар бир йўналишини қонунга айлантириш Исломга зиддир. Қуръон оятларининг ҳуқуқшунослик масалалар билан боғлиқ бўлган оятлари умуман кичик қисмини ташкил этганига қарамай, қонуний тенденциялар Қуръонни бир қатор қонунларга қисқартиришга муваффақ бўлмоқда. Бироқ, ҳамма нарсани қонуний масалага айлантириш, инсоният *фиқрига* (туғма инсон табиатига) мос келмайдиган ҳаётга қатъийликнинг ортиқча юқини кўшади. Қуръон иймонлиларни катта гуноҳлардан (*кабаъир*) сақланишга ундайди. Бу Худонинг тарафдорлари бошқа гуноҳларга енгил муносабатда бўлишлари керак дегани эмас, лекин ҳамма нарсани оддий қонуний нарса деб ҳисоблаш керак эмас.

Шариат кўпинча ўз спектрлари бўйича, масалан, ибодат ёки жинойтлар ўртасидаги фарқларсиз амалга оширилади. Шариатни амалга ошириш одатда қонунлар доирасида муҳокама қилинади. Дарҳақиқат, бундай амалга оширилишнинг энг тезкор намоён бўлиши, Қуръонда баъзи жинойтлар (қотиллик, зинокорлик, ўғирлик ва бошқалар) учун белгиланган махсус жазо – *ҳудуд* деб номланувчи жинойт кодексларини «ижро этиш»га интилади. Юқорида айтиб ўтилганидек, шариатни Ислом қонунларига тенглаштириш нотўғри, чунки Ислом ўзининг кўрсатмаларининг кенг қамровлилигида нафақат қонунларни, балки кадриятларни, тамойилларни, маросимларни ва бошқаларни қамраб олади. Худо, масалан, ибодат ва рўза тутиш ёки ушбу амалиётларнинг ўтказилишини таъминлаш учун жамиятни полиция давлатига айлантиришдан манфаатдор эмас. Пайғамбарнинг вазифаси фақат хабарни етказишдан бошқа нарса эмас эди. Агар у ҳақиқатан ҳам одамларнинг ишларини бошқарувчиси (*musaytir*) бўлмаса, демак, унинг издошлари кўлами жиҳатидан каттароқ вазифани зиммасига олмайди.

Шариат кўпинча ҳаётнинг бутун спектри бўйича аниқ ва равшан йўл-йўриқ беради деб ўйлашади. Бу соддалаштирилган кўриниш. Амрларга оид масалаларда Қуръон аниқ ва қатъийдир. Аммо, Ислом низомига (*maqāsīd*) қарама-қарши натижаларга олиб келадиган тўғридан-тўғри услубини қўлламагунча, унинг фармонларини амалга ошириш тўғри эмас. Қуйидаги мисолларни кўриб чиқинг. Ҳарбий диктатор даврида эълон қилинган Покистондаги *hudūd* қонунлари, зўрлаш қурбонлари бўлган кўплаб аёлларни

қамоққа олиш ва озодликдан маҳрум қилиш учун хизмат қилган. Кўплаб аёллар қабих жинойтнинг азоб чеккан қурбонлари бўлишига қарамай, ушбу Шариат версиясига биноан улар у жинойтда иштирок этгани учун қамоққа ташландилар ёки жавобга тортилдилар.⁷

Мусулмон жамиятларида яна бир мисол, эркакнинг уч *талoқни* (ажрашиш) бир зумда эълон қилиш орқали хотини билан бир томонлама, ўзбошимчалик билан, тартибсиз ажрашиши, кўпинча аёлни турмуш ўртоғи томонидан ўз уйидан мажбуран чиқариб юборилишига олиб келади. Аксинча, Қуръонда белгиланган ажрашиш жараёни ақлли, мувозанатли ва ҳар иккала томон билан боғлиқ омилларга таянади. Аммо шариатнинг кўпол версиялари (Ислом қонунчилиги билан аралаштириб юборилган) бундай исломга зид амалларни тасдиқлаган. Шунга қарамай, аксарият исломий қарашлар уларни қонунийлик таъсири остида тасдиқлаган.

Қонунийликни Худонинг раҳм-шафқати ва инояти билан мувозанатлаштирмасдан қонунлар, одоб-ахлоқ қоидалари ёки қонуний ғояларни белгилаш деб тушуниш мумкин. Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам даврларидан бери асрлар давомида мусулмон жамиятлари қонунийликка мойил бўлиб, ҳамма нарсани оқ ва қорага, тўғри ва ёмонга ёки жоиз ва ман этилган нарсаларга ажратганлар. Қонунийлик одамларни ўзини ўзи солих қилади, шу билан бирга уларда ўз одамларига нисбатан ҳукм қилиш хусусиятини келтириб чиқаради. Қонунийлик одамлар доимо ноўрин бўлишидан хавотирланиб, ҳаётнинг энг кичик тафсилотлари бўйича ажабланарли ҳаракатга олиб келадиган муҳит яратади. Бирок, Худо бу дунё мукамаллик макони бўлишини истамайди. Энг муҳими, инсоннинг Яратувчи билан алоқасини енгиллаштиришдир.

Қуръонда бир нечта қонуний буйруқлар кўрсатилган ва йўл-йўриқ кўрсатишда жуда кўп нарсалар мавжуд. Пайғамбар тегишли йўналишни осонлаштирганлиги сабабли, қонун мавжуд эди, аммо қонунийлик йўқ эди, Ислом эса фақат матнга асосланган эътиқод бўлишни истамайди. Ислом ҳуқуқшунослиги аллақачон қадриятга бўлган даъватни бошдан кечирмоқда. Адабиётнинг йўналиши *дин* (эътиқод), ҳаёт (*нафс*), оилавий тизим (*насл*)нинг сақланиб қолиши ва ҳимояси сифатида аниқланган *мақасид* ал-шариат (Шариатнинг юқори мақсадлари), *ақл* (идрок) ва бойлик ёки мулкни (*мол*) ўз ичига олади.⁸

Бу ерда илгари сурилган қадриятга йўналтирилган истиқбол бироз аниқ. Баъзилар *мақасидни* қадриятларнинг оддий вакили сифатида таништиради. Анъанавий *мақасид* иерархияси ҳаёт, оила, *ақл* ва мулк каби бошқа таркибий қисмларни эътиқодга бўйсундиради. Бундан ташқари, ижтиҳоднинг асосий усуллари, шу жумладан, фикҳнинг қадриятга йўналтирилганлиги матнга йўналтирилган ёндашувга асосланган. Шундай қилиб, айнан ўз-ўзини танқид қилувчи нутқ, ижодий ва интеллектуал ёшартириш, ахлоқий ҳамда диний равшанлик, бир маънода, динамик муаммоларни ечиш ва қадриятга асосланган ёндашув ҳамда Қуръондан келиб чиққан илҳом ҳамда ҳидоятга асосланган. Пайғамбарлар меросига кўра, мусулмонларга инсоният ва энг аввало ўзларининг меҳрибон Яратувчиси олдидаги бурчларини яхшироқ бажариш имконияти берилади.

Қадриятга йўналтириш

Жамиятнинг ҳақиқий фъел-атвори унинг қадриятлари ва тамойилларининг аксидир. Ҳуқуқий тизим ва муҳит маълум бир жамият қўллаб-қувватлайдиган қадриятлар ва тамойилларни акс эттиради. Қонунларни юқорига қўйиш ёки уларни йўқ қилиш учун қадриятлар қонунийликка олиб келади, бу аравани отнинг олдига қўйишга ўхшайди. Хон мусулмонларни: «Исломига муаммоларни ҳал қилиш учун тайёр ечимлар тизими эмас, балки хулқ-атворни бошқарадиган қадриятлар манбаи сифатида муносабатда бўлинг» деб чорлайди.⁹ Демак, мусулмонлар қайси муҳим қадриятларни қўллаб-қувватлаши, маданиятни ва қонунчилик базасини ўзларининг фикрлаш жараёни билан бирлаштириши керак? Қуйидагилар тушунарли ва охиригача тўлиқ етарли эмас:

1. Инсоннинг асосий қадр-қиммати (ҳар бир инсон шахс сифатида, объект ёки мол эмас)

Худо ҳар биримизни инсон даражасида поклаган ва мусулмонлар инсон қадр-қимматининг асосий ҳуқуқини ҳимоя қилишда биринчи ўринда туришлари керак. (Сура ал-Ниса, 4:1)

2. Адолат

Исломининг адолатни таъкидлаши шубҳасиздир. У ҳар қандай бошқа мафкура ёки дин билан таққослаганда анча юқори стандартни ўрнатади, агар у ўз манфаатларига зид ҳаракат қилишни талаб қиладиган бўлса ҳам, та-

рафдорларини адолат тарафдори бўлишга чорлайди. (*Сура ал-Ниса*, 4: 135)

3. Тенглик (ва камситмаслик)

Мусулмон бўладими ёки йўқми, эркак ёки аёл бўлсин, қора ёки оқ рангда бўлсин, Исломнинг кадриятга асосланган меъёри тенгликдир. Бу дунёда одамлар, айниқса ҳаёт, шараф ва мулк билан боғлиқ ҳуқуқлар бўйича тенгдирлар. Мусулмонлар ҳар қандай яхшилик ёки фазилатга эга бўлсалар, охират ҳаётида Аллоҳ томонидан мукофотланади. Инсон даражасида бўлса ҳам, ҳар бири бошқасини тенг деб билиши керак.

4. Эркинлик

Ислом қурилиши мажбурий эмас, эркин танловга асосланганлиги кадриятга йўналтирилган ёндашувнинг муҳим жиҳатларидан биридир. Исломни янада долзарб бўлиши учун, эътиқодни қабул қилганлар учун эркин танлов пойдевори тан олинishi керак. Пайғамбар ва унинг жамоаси каттик ва доимий таъкибларга дуч келганларида, Аллоҳ пайғамбарга эркинликни кадрлашни қатъиян эслатди. Ҳар қандай соғлом ва функционал жамиятда қўлланиладиган одатий қоидаларга риоя қилган ҳолда, ҳеч ким асосий танлов ва эркинлик ҳуқуқини олиб ташлаш ҳуқуқига эга эмас. Эҳтимол, танлов ва мажбурлаш билан боғлиқ энг катта ва энг кенг соҳа давлатнинг Исломдаги ролини ўз ичига олади. Ислом қонунлари ва унинг нотўғри қўлланилиши тажрибасини ҳисобга олган ҳолда, аксарият мусулмонлар сингари бошқа дин вакиллари ҳам Ислом қонунлари ёки сиёсий ҳокимиятни диний ҳокимият билан аралаштириш борасида ўз фикрига эга. Мусулмонлар Исломнинг кадриятлари ва тамойилларига мувофиқ равишда янада яхши ишлайдиган давлат ва бошқарув моделини намоиш этишлари керак.

5. Умумжаҳон ахлоқий кадриятлаи (Маъруф)

Сиз ҳақиқатан ҳам инсоният учун пайдо бўлган энг яхши жамоасиз (*ал-наъс*): сиз яхшилик (*маъруф*) қилишни буюрасиз ва ёмонлик (мункар) қилишни тақиқлайсиз ва сиз Худога ишонасиз. Агар аввалги ваҳийнинг издошлари иймонга эришганларида эди, бу уларнинг манфаати бўлар эди; Уларнинг орасида иймонлилар бор, лекин уларнинг кўплари зотимлардир. (*Сура Имрон*, 3: 110)

Қуръоннинг *маъруф* ва *мункардан* узоқлашишга бўлган даъвати умуминсоний маънода ахлоқий кадриятларга таълуқлидир. *Маъруф* ва *мункар* кенг маъноларга эга ва бу икки тушунчани аниқ англаш мусулмон ҳаёти учун жуда муҳимдир.

6. *Инсонпарварлик ва глобал мансублик*

Бир даражадаги барча одамлар оилага тегишли. Бошқа бирида улар миллат ёки мамлакатга тегишли. Мусулмонлар умуман бошқа даражада мусулмон умматига мансуб. Яна бир даражадаги барчаси инсониятга тегишли. Ушбу тегишли бўлиш туйғуларининг ҳеч бири бошқаси билан зиддиятга бормайди. Бирор кишининг оиласи ва миллати кўпинча ўз танлови эмас; биологик ва бошқа алоқалар орқали оилада ва қариндошлар доирасига мансуб шахслар улар ичида туғилади. Ҳозирги пайтда миллий миқёсда одамлар тобора кўпроқ ҳаракатчан бўлиб бормоқда. Шунга қарамай, доимий яшаш жойига содиқ қолган ҳолда можароларсиз келиб чиқадиган дунё қисми билан алоқаларни сақлаб қолиш мумкин. Мусулмонлар буни ҳижрат қилган мамлакатлар аҳолисига тушунтиришлари керак. Мусулмонлар муносиб сабабларга кўра умумий тил излашлари керак. Мусулмонлар дунёга тегишли бўлиш руҳини тарбиялашда биринчи ўринда туришлари керак.¹⁰

7. *Вакиллик ва иштирок этиши (Shōrā)*

Маслаҳат бериш ёки *Shōrā* исломдаги ҳаётий жараён ва муҳим манба бўлиб, кадриятга асосланган матнда жуда муҳимдир. Исломдаги муносабатларнинг турли даражалари мажбурлаш ёки мажбурламаслик, балки маслаҳатга асосланган. Шундай қилиб, бошқарув, маъмурият ва етакчилик назарияси биргаликда иштирок этади – демак, қарор таъсир қилганлар тегишли равишда маслаҳат олиш ҳуқуқига эга.

8. *Қонун устуворлиги*

Исломда қонун устуворлигининг моҳияти тўрт бандга мувофиқ умумлаштирилади:

- (a) Қонунлар олдида объектив, тушунарли бўлган қоидаларга асосланган ҳолда, ҳеч ким ундан устун бўлмаслиги билан, барчанинг қонун олдида тенглиги;
- (b) Мустақил суд тизими;
- (c) Қонун ижроси фуқаролик турда ва бетараф бўлиши керак

- (d) Низоларни ҳал қилиш ҳуқуқий тизим ва сиёсий тизим орқали, ёки игкала тизим билан фуқаролар ҳамда давлатнинг зўравонли ишти-роқисиз содир бўлади

9. Ўзаро яхшилик учун умумий замин излаш

Одатдагидан фаркли ўлароқ фарқларни таъкидлаш ва бўрттириб кўрсатиш оддий инсонга хосдир. Мусулмонлар бундан мустасно эмас. Ислом одамларни тоза ҳақиқатга даъват этади ва керак бўлганда, иложи бўлса, у умумий асосларни аниқлашга ҳамда бунёд этишга интилади.

10. Одатий зўравонликни рад этиш

Исломда тинчлик ва тажовуз қилмаслик меъёр ҳисобланади. Ислом зўравонликни асоссиз тажовуз шаклида рад этади, аммо зўравонликни оқилона куч ишлатиш шаклида тақиқламайди. Бироқ, зўравонликнинг ягона шакли – ўзини ҳимоя қилиш, уни кўзғатмасдан, ортиқча ҳаракатларсиз ва қонун устуворлигининг бир қисми сифатида қатъий кўрсатмаларга риоя қилишдир. Акс ҳолда, мусулмонларга зўравонлик қилиш, айниқса жанговар шаклда ҳеч қачон жоиз эмас.

11. Холислик

Аллоҳнинг ҳукми кейинги ҳаётда бўлади, чунки ибодат масалаларига оид барча ҳукмларни фақат Аллоҳга қолдириш керак ва мусулмонлар бу борада бир-бирига ҳукм қилмасликлари керак.

12. Меъёрдан ортиқча моддаларга эътибор бериш

«Иймон» шунчаки сўзлашув нуткига айланди, бу шунчаки ғайрат учқунидан маҳрум бўлган, бизнинг [исломий] тарихимизнинг дастлабки кунларида мусулмонларни сўнмас маданий ва ижтимоий ютуқларга илҳомлантирган. Шубҳасиз, Ислом ҳали ҳам туйғу сифатида мавжуд. Бу унинг тамойилларини «тўғри» деб тушунадиган сон-саноксиз миллионлаб одамларнинг инстинктив муҳаббатыда яшайди: аммо уларнинг жуда оз қисми бу тамойилларни интеллектуал жиҳатдан англайдилар ва уларни амалий ҳаётга айлантиришга кодир ёки чинакам тайёр.¹¹

Бугунги кунда мусулмонлар дуч келадиган асосий муаммо; моҳият, асосий руҳ ёки қадрият нуқтаи назаридан, шакллар ва маросимлардан ажралган.

Шундай қилиб, Қуръонни ёдлаш, унинг хабарини ўрганиш ва тушунишдан кўра кўпроқ таъкидланади.

13. Жамоа таркибида ҳаёт тажрибасини ўрганиш ва қамраб олиш

Анъанавий тушунчадан ва ёндашувдан фарқли ўлароқ, Ислом фақат матн-га йўналтирилган эътикод эмас. Худо бу дунёни тушунишга ҳаракат қилиб, одамларга ҳаёт тажрибасидан баҳраманд бўлишларини хоҳлайди. У инсонга саёҳат қилишни, тарихни кўришни ва изланишни буюради. Бошини муқаддас китобларга кўмишдан, бино ичида ҳақиқатни кузатишдан кўра, ўз кўзи билан кўришга ундайди.

Ушбу қадриятлар рўйхати етарли эмас. Юқоридаги қадриятлар ва тамойиллар тўғридан-тўғри Қуръонга асосланиб ишлаб чиқилган, ҳамда тасдиқланган. Булар Қуръонга мансуб бўлмаган манбалардан келиб чиққан ислом қонунларини аниқлашда ва ўрнатилишида муҳим кўрсаткичлардан бири бўлиши керак. Агар Қуръондан бошқа манбалар, шу жумладан, Ҳадис, ушбу аниқ тамойилларга зид бўлса (Худонинг сўнгги хабарини етказувчи сифатида Пайғамбарнинг ҳаёти Қуръонга зид бўлмаслиги мумкин), бу тамойилларга ёки қадриятларга устунлик бериш керак. Бундан ташқари, қонунлар ва кодексларга, керак бўлганда, қонунийлик тажрибасига биноан, атомистик тарзда мурожаат қилинмаслиги керак. Шунинг учун, аксинча жиддий далилсиз, инсонлар томонидан чиқарилган ҳар қандай қонун ва кодекслар Қуръон тамойилларини бузмаслиги керак.

УЧИНЧИ БОБ

Ислом қонуни ва ундан фойдаланиш ҳамда ҳадисни суистеъмол қилиш

Қуръон Исломнинг асосий манбасидир. Исломнинг иккинчи манбаи – бу Пайғамбарнинг ҳаёт тарзини, унинг муносабати, ҳаракатлари ҳамда сўзларида бизларга кўрсатган ўрнагини белгилаб берадиган, иймон доирасини шакллантирадиган суннатдир. Бу ерда *aḥādith* (*aḥādīth*) мавзусига оид баъзи муҳим масалаларни кўриб чиқади ва қонунларни чиқариш, шакллантириш ҳамда тасдиқлашда ҳадисдан суистеъмол қилиш билан боғлиқ баъзи муаммоларни муҳокама қилинади.

Оддийлик ва равшанлик учун бу ерда ҳадис ва суннат атамалари синоним қатори ишлатилади. Суннатни «меъёрий, намунали хулқ-атвор ва унинг асл маъноси» намуна ўрнатиш «деб тушуниш керак.¹² Аммо, *аҳадим*/ суннатга нисбатан баъзи бир нотўғри тушунчалар мавжуд... Ушбу тушунчалар орасида, агар ҳадисда Пайғамбарнинг сўзлари келтирилган бўлса, бу Пайғамбарнинг аниқ айтган сўзларига далолат қилади. Бирок, китобхонларда берилган ҳадисда ўзгартириш киритилмаганлиги аниқланмасдан туриб Пайғамбарнинг келтирилган сўзлари асосли таассурот қолдириши мумкин. Ҳар қандай ҳадис тўпламида бу хилма-хиллик мавжуд эмас. Бир ривоятнинг турлича бўлиши Пайғамбар томонидан ишлатилган сўзларнинг аниқлигини тасдиқлашга имкон бермайди. Иккинчи диққатга сазовор тушунча шундаки, *ṣaḥīḥ* (*саҳиҳ*-ҳақиқий) ҳисоботларни ҳар қандай Ҳадислар тўпламида топиш мумкин. (таққослаш учун ҳақиқий бўлмаган ҳадислардан тузилганлардан ташқари)

Al-Sīḥāḥ al-Sittah (*ал-Сихаҳ Ал-Суммаҳ*) деб номланган олтита каноник тўплам мавжуд. Аммо Ҳадиснинг юқори малакали мутахассислари ал-Бухорий тўпламида ҳам барча ҳисоботларни мунозарасиз тасдиқлашади. Бундан ташқари, ҳатто *ṣaḥīḥ* ҳадислари ҳам турли хил талқинларга бўйсунади ва инсоний талқинлар хато бўлиши мумкин. Учинчидан, ҳадис ривоятлари ўртасида ҳеч қандай зиддият мавжуд эмас деган тушунча мавжуд. Бирок, ҳадиснинг кўплаб қарама-қарши мисоллари мавжуд, масалан *ribā* (усурий) мавзуси билан боғлиқ нарсаларни.

Тўртинчидан, ҳадис адабиётлари аниқ маълумот беради деган эътиқод мавжуд. Аслида фақат *mutawātir bi al-lafẓ* (*мутаватир би ал-лавз*) ҳадиси шарифи (кўплаб ровийларнинг доимий равишда такрорланадиган ва сўзма-сўз маърузаси) билимга аниқлик беради. Ҳатто *mutawātir bi alma'nā* (*мутаватир би ал-маъно*) ҳам аниқ билим бермайди. Дарҳақиқат, *mutawātir bi al-lafẓ* ҳадиси (шунчаки ўткинчи даврда) бир нечтаси олимлар томонидан тасдиқланган. Шундай қилиб, деярли барча ҳадис адабиётлари эҳтимол билимларни келтириб чиқарадиган ва шунга ўхшаш равишда аниқ билимга эга бўлмаган *āḥād* (*мутаватир эмас*) ривоятларидан иборат. Қонунлар, кодекслар ва догмаларни шакллантириш учун улардан фойдаланишда қўшимча текширув зарур. Шунга қарамай, ислом уламоларининг аксарияти *Āḥād* (*аҳад*) ҳадисдан мажбурий қонунлар ёки қоидаларни олиш учун фойдаланиш мумкин деган фикрда.

Шундай қилиб, Ислом қонунларини шакллантириш ва тасдиқлашда ҳадисдан фойдаланиш ва суистеъмол қилиш масалаларига эътибор қаратиш лозим. Қонуний кўрсаткичининг ривожланиши бир неча оқибатларга олиб келади. Турли *мазҳабларнинг* тарқаб кетиши (фикҳ мактаблари), гарчи баъзи жиҳатлар бўйича фойдали бўлса-да, асосан, мусулмон жамиятининг парчаланишига олиб келади. Ушбу йўналишнинг иккинчи ва энг муҳим натижаси ислом номидан эълон қилинган, аниқ гендер тарафдорлигини кўрсатадиган кўплаб қонунлар, шунингдек, Исломнинг тенглик ва адолат тамойилига зид бўлган бошқа адолатсиз йўналишларни илгари суриш билан боғлиқ. Ушбу сўнгги нукта бироз тушунтиришни талаб қилади.

Пайғамбаримиз аёлларнинг масжидга йўналтирилган ҳаётда мунтазам ва тўсиқсиз иштирок этишларини буюрдилар. Аммо аксарият мусулмон давлатларда ва аслида Ғарб мамлакатларида ҳам аёллар чекланган муҳит туфайли масжидлар ичида ўқиладиган жамоат намозларида (намоз ўқишда) кўп қатнашаётгани кўринмайди. Агар бирон сабабга кўра эркаклар аёлларнинг борлигига «тоқат қилишлари» керак бўлса, эркаклар буни улар учун қийинлаштирадилар. Бунга мисол қатори келтирилган иккита ҳадисни кўриб чиқайлик:

Абдуллоҳ ибн Масъуд: Пайғамбар (С.А.В) айтганлар: «Аёл учун ўз уйида намоз ўқиш ховлисида кўра яхшироқдир ва унинг хонасида намоз ўқиш уйдан кўра яхшироқдир».¹³

Ойша (р.а) ривоят қилган: Агар Аллоҳнинг Расули аёлларнинг нима қилаётганини билганида эди, у Бани Исроил аёлларига таъқиқлангани каби уларни масжидга боришини тақиқлаган бўлар эди. Яхё бин Саид (ёрдамчи ривоятчи) Амрадан (бошқа ёрдамчи ривоятчи): “Бани Исроил аёлларига ман этилган эдими? ” – деб сўради. У: «Ҳа», – деб жавоб берди.¹⁴

Ҳаттоки *ṣaḥīḥ* (лекин *мутаватир* эмас) (Абдуллоҳ ибн Масаднинг ҳисоботи) ҳадиси ҳам, Пайғамбарнинг бу борадаги нутқининг тўғрилигини таъминлаш учун зарур бўлган билимларнинг аниқлигини келтириб чиқармайди. Ушбу урф-одатларга зид бўлган кўплаб хабарларда аёллар илгари ҳам доимий равишда ва кўп мартаба масжидларда қатнашганлиги айтилган. Шунинг учун ҳам, иштирок этаётган аёллар Пайғамбарнинг уларга берган

кўрсатмаларига (хатто ҳузурида ҳам) аҳамият бермадилар ёки улар ҳадисни тамоман бошқача тушундилар.

Икки ривоятнинг иккинчисига келсак, ушбу ҳадис *ṣaḥīḥ al-Bukhārī* (*саҳиҳ ал-Бухорий*) томонидан ривоят қилинган бўлса ҳам, бу Пайғамбарнинг сўзи ҳисобланмайди. Аслида, бу шунчаки саҳобанинг фикри (гарчи у Пайғамбарнинг рафиқаси, буюк ва энг яқин саҳоба бўлса ҳам). Техник исломий жаргонда ушбу ривоят тури *athar* (*амҳар*) деб номланган. Аммо, мусулмонлар орасида саҳоба, ҳадис ривоятчи ва унинг рафиқаси сифатида катта ҳурматга сазовор бўлса ҳам – бу Пайғамбарнинг оғзидан чиққан сўзни, фикрни билдирмайди. Ўша даврда аёлларнинг масжидларда қўпол хатти-ҳаракатлар қилганлигини тасдиқловчи ҳеч қандай маълумот, баёнот ёки хабар йўқ. Шунга қарамай, бу мусулмонлар маданиятига катта таъсир кўрсатди ва аёлларнинг жамоатчилик иштирокини қатъий чеклашга олиб келди.

Бундай ёндашувнинг оқибатида аёллар етакчилик лавозимларидан четлаштирилди. Абу-Бакрадан олинган ягона (*аҳад*) ҳисобот (биринчи *халифа* Абу-Бакр билан адаштирамаслик керак) аёлларнинг раҳбарлик қилиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган қатъий православ ғоясини келтириб чиқарди:

Абу Бакра ривоят қилади: Ал-Жамол жанги пайтида Аллоҳ менга бир сўз лутф этди (Пайғамбардан эшитганман). Форс халқи Хусравнинг қизини уларнинг маликаси (ҳукмдори) қилганлиги ҳақидаги хабарни эшитган пайғамбар: «Аёлни ўз ҳукмдори қиладиган миллат ҳеч қачон муваффақиятга эришмайди», – деди”.¹⁵

Бироқ, Абу Бакра сохта гувоҳлик бергани учун жазо олгани маълум.¹⁶ Бундан ташқари, ушбу ҳадис ал-Бухорийнинг ўзи ўрнатган меъёрларга жавоб бермайди, гарчи у ўз тўпламига киритган бўлса ҳам. Қуръонда Саба маликаси (Шеба) Балқуснинг ҳикояси аёлларнинг етакчилигига салбий таъсир кўрсатмасдан муҳокама қилинади. Шунга қарамай, келиб чиқиши шунчалик шубҳали ва тортишувларга сабаб бўлган ушбу алоҳида (*аҳад*) ҳисобот аёллар етакчилигининг кенг тарқалишини ва қўпинча қатъий таъқиқланишини ўрнатди.

Ҳадисни суистеъмол қилишнинг энг ёрқин мисолларидан бири муртадлик жазосига тегишли.¹⁷ Муртадлик учун чиқарилган бир ҳукм (*riddah*) бу шунчаки бир жазоланадиган эмас, балки ўлим билан жазоланадиган хатти-ҳаракатдир [аслида кўпчилик иймонни жазосиз эркин турда тарк этади]. Муртадлик ҳақидаги ушбу фикрга оид бир алоҳида хабар қуйидагича: «Ўз динини ўзгартирганни ўлдир (*man baddala dinahu faqtuluhu*)».¹⁸ Бу аҳад ёки алоҳида ҳадисдир. Ушбу жазо амалини Пайғамбаримиз фақат диндан чиққанлар учун қўлланганлиги ҳақида ҳеч қандай ҳадис йўқ ва аслида Пайғамбар бунинг аксини кўрсатган. Шубҳасиз, ҳақиқатдан ўлим жазоси белгиланадиган даражада оғир иш бўлганида, Қуръон унга мурожаат қилган бўлар эди. Қуръон эътиқод эркинлигини қатъиян тасдиқлайди. Бу ёндашувнинг ўзгариб бораётганига қарамай, кўплаб олимлар Қуръони каримнинг олий тамойилини ёлғиз ҳадис фойдасига четга сурдилар.

Олимларимизнинг ҳадис хазинасини тадқиқ қилиш ва саралашга қўшган улкан ҳиссасига қарамай, ҳақиқатан ҳам ҳадис фақат эҳтимоллик билимларини беради. Демак, ушбу адабиётлар тўплами, бугунги кунда бизда мавжуд бўлган ҳадис, кўпроқ маълумот манбаи, шунингдек, ахлоқий илҳом ва донолик сифатида ишлатилиши керак, Ҳадис адабиётига келганида эса анча чекланган ёндашув зарур, чунки бу одамлар ҳаётига, шаънига ва мулкига бевосита ҳамда жиддий таъсир кўрсатадиган қонунлар ёки кодекслардир. Ушбу чекланган ёндашув камситиш ва адолатсизликка олиб келиши мумкин бўлган қонунлар ёки кодексларда янада муҳимроқдир.

ТҶРТИНЧИ БОБ

Ижмоъ доктринаси: Келишув мавжудми?

Ижмоъ ёки келишув ислом ҳуқуқшунослигининг тўртта манбаларидан биридир. Қуръон ва Суннат Исламнинг иккита асосий ва асосли манбаларидир, ижмоъ ва *қиёс* (ўхшаш фикр) эса иккинчи даражали икки манбани англатади. Догмадан тортиб меъёрлар, қонунлар ва кодексларга қадар ижмоъ ислом нутқи ва ижтимоий-диний бирликда муҳим ўрин тутди. Муҳокама ижмоъ мавзусига тааллуқлидир, бу ерда унга оид даъволарнинг аксарияти асоссиз ва ислом ҳуқуқшунослигининг манбаи бўлган ижмоънинг деярли барча жиҳатлари бўйича доимий равишда келишмовчиликлар борлиги са-

бабли исботланмайди. Ижмоънинг ислом ҳуқуқшунослигида аниқланган ўрнига қарамай, оддий мусулмонлар ҳақиқатан ҳам ижмоъ ислом ҳуқуқшунослигининг манбаи сифатида анча юпқа муз устида туришини билишмайди. Ижмоъ маълум даражада исломий ҳуқуқий нутқда интеграл рол ўйнаган бўлса-да, баъзи бир ажралишларга олиб келди. Аммо бундан ҳам муҳими, рақибларни тинчлантириш ёки кўпроқ ижмоъ лозим бўлмаган ерда восита сифатида фойдаланишда уни суистеъмол қилинишига олиб келади. Бу масала ҳаётий аҳамиятга эга, чунки анъанавий нуқтаи назарга кўра, агар бирор нарсада, догма ёки ҳуқуқий масалаларда бирон бир нарса ижмоъ бўлса, бу мусулмонлар учун мажбурийдир.

Қуйида баъзи бир мисоллар келтирилган: мусулмон уламолари ва ҳуқуқшунослар орасида келишувни (ижмоъ) даъво қилиш одат тусига кирган: битта ўтиришда уч марта *талоқ* (ажрашиш) сўзини айтиш ҳақиқийдир; *таровиҳ* намоз 20 узун *рақъат*; аёлларнинг етакчилик қилиши таъқиқланади; талфик (турли *мазҳабларнинг* фикрларини аралаштириш) яроқсиз ва хоказо.

Биринчидан, ижмоъ билан боғлиқ муаммо атама таърифидан бошланади. Ижмоъ аниқламасида ижмоъ (келишув) мавжуд эмас. Аслида, ижмоъ аниқламасидаги масала Имом Шафий (милодий 820-йилда вафот этган) давригача кўтарилмаган. Фақатгина ўнинчи асрнинг охиригача турли олимларнинг ижмоъ аниқламаси билан шуғулланишга уринишлари пайдо бўла бошлади. Ижмоъни аниқлаш мезонлари билан рози бўлмаган кўплаб олимлар бўлган. Саҳобалар ўзлари турли хил масалаларни ижмоъ (*ijmā' al-ṣaḥābah*) деб баҳолаш учун юқори даражадаги келишувга эриша олмадилар.

Иккинчидан, унинг ваколоти қайси манбадан олинганлиги тўғрисида яқдиллик йўқ. Баъзи уламолар Қуръоннинг Исломий ҳуқуқшуносликнинг якуний ваколатларидан бири мақомини қўллаб-қувватлайдиган тегишли бўлимларини аниқлашга уриндилар. Шу билан бирга, таниқли олимлар даъвога қарши чиқишди. Ижмоъни қўллаб-қувватлаган энг кўп келтирилган ҳадис, бу Пайғамбаримизнинг қуйидаги айтганлари: «Менинг жамоатим (умматларим) хатога рози бўлмайдилар».¹⁹ Аммо бошқа ҳадисларда ҳам худди шу ҳадиснинг турли талқини борлиги ҳақида хабар берилган. Ушбу ёки бошқа ижмоъни қўллаб-қувватлаган бир *aḥādīth* (*aḥādum*) билан

боғлиқ бўлган асосий муаммо шундаки, ушбу урф-одатлар *mutawātir* эмас ва шунинг учун ҳам аниқ матн ёки уларнинг маъноси бўйича аниқ билимга эга бўлмайди. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, бир нечта ривоятлардан ташқари, аксарияти *mutawātir* эмас (аксарият қисми *āḥād* – алоҳида ривоятлар) ва ҳатто ҳақиқий (*ṣaḥīḥ*) бўлса ҳам, уларнинг ҳақиқийлиги эҳти-моли турли даражада.

Ижмоъ доктринаси *мазҳабларнинг* (фикҳ мактаблари) пайдо бўлишида жуда муҳим роль ўйнади, улар қонунлар, кодлар ва догмалар методо-логиясини ҳам, тузилишини ҳам тизимлаштиришни англатади. Фикрлаш хилма-хиллиги ва келишмовчилик учун жой баъзи жиҳатларда динамиз-мни акс эттириши мумкин. Бироқ, ҳар бир *мазҳабда* ибодат ва маросим-ларнинг турли жиҳатлари тўғрисида кенг тарафли ёки кичик келишувга эришилиши мақсадга мувофиқ деб топилди. Аммо, бу *tarāwīḥ* (*таровиҳ*) намози саккиз ёки 20 бирликка тўғри келадими, жамоат намозиди «омин»-ни баланд овоз билан ўқиш керакми деган масалалар *мазҳаблар* ичида ўн беш аср давомида ҳал бўлган эмас.

Дарҳақиқат, қонунлар ва кодексларнинг тизимлаштирилиши *мазҳаблар* орасида муросасизликка олиб келди. Масалан, Ҳанафий мактабига қўра Ҳанафий мазҳабидаги эркаклар ва Шафий мазҳабидаги аёллар ўртасидаги никоҳ яроқли бўлса-да, Шафий мактаби буни тан олмайди.²⁰ Исломи қонун-лари ва қоидалари бир-бирига зид бўлиб қолди, бу нафақат замонавий давр билан, балки Исломи қонунлари ва кодексларини тўлиқлаши керак бўлган тамойиллар ва қадриятлар билан ҳам боғлиқдир. Ижмоъга тегишли бўлган яна бир муҳим жиҳат шундаки, танқидий эътиборни талаб қилади, ижмоъ жараёни элитар бўла олмайди ва ижмоъни ўрнатишда ҳаётий ҳар қандай қарор ёки сиёсат таъсирига тушадиган одамлар билан маслаҳатлашиш керак. Албатта, бундай тасдиқлаш жараёнида бутун Умматининг бевосита иштирок этиши мақсадга мувофиқ бўлмайди. Аммо айнан шу ерда *sūrā* тамойили долзарб бўлиб қолади. Амалда қўлланилишини ва динамизмни таъминлаш учун вакиллик асосида қарор қабул қилиш жараёнини ишлаб чиқиш учун иккала *sūrā* ва ижмоъ масалалари ҳам бирлаштирилиши керак. Ушбу фикрга мувофиқ, қонун қуйидаги шартларга жавоб берганида, аксин-ча исломий бўлади:

(а) қонунни шакллантириш Исломнинг асосли манбаларига таянади, (б) у *мақасидга* ва Ислом кадриятларига аниқ эътибор бериш орқали келиб чиқади (с) жамият томонидан қонунларнинг қабул қилиниши *sūra* орқали амалга оширилади.

Ижмоъ Ислом тарихида муҳим рол ўйнаган ва ҳуқуқшуносликнинг баъзи жиҳатларига алоқадор. Бироқ, ушбу бобнинг далиллари шундан иборатки, мусулмонлар назария илоҳий деган фикрни илгари сурмаслиги керак. Бундан ташқари, изоҳланганидек, ижмоъ ёки келишув мавжуд бўлган бир неча кенг қамровли ва асосий масалалардан ташқари, деярли ҳеч нарса йўқ. Шундай қилиб, мусулмонлар ижмоънинг ҳақиқийлигини исботловчи ҳар қандай даъвони қабул қилишда эҳтиёт бўлишлари керак. Шунга қўра, илмли мусулмонлар догма ёки уларни қондирадиган қонунчиликка кўр-кўрона риоя қилиш ўрнига, ўзларини исломга амал қилиш ва ҳаётларини динамик, муаммоларни ҳал қилиш услуби ва кадриятга мувофиқ яшашга бағишлашлари керак.

БЕШИНЧИ БЎЛИМ

Қиёс (ўхшаш фикр) ва Ислом қонунидаги баъзи муаммоли масалалар

Ҳадис олимлари ҳадис тўпламларини яратиш ва уларни тасдиқлаш усулларини ишлаб чиқишда бебаҳо хизмат кўрсатдилар. Шахсий ҳадислар ўз-ўзидан илоҳий ҳам, хатосиз ҳам эмас. Илоҳий келиб чиқишдан янада кўпроқ Ислом қонунларининг бошқа икки манбаси – ижмоъ ва *қиёс* олиб ташланган. *Қиёс* – ислом фикҳининг тўртинчи манбаси ва бошқача айтганда ислом ҳуқуқшунослигининг фойдали воситасидир. Бу ерда *қиёсни* кўплаб концептуал муаммоларини мунозара қилиш ва ушбу воситани исломда қонунларнинг эълон қилинишида нотўғри қўлланилишининг мисоллари келтирилган.

Кўп ҳолларда, ҳуқуқшуносларимиз янги вазиятларга дуч келганда, янги ечимларни излаш учун *қиёсни* муваффақиятли ва самарали қўлландилар. Мусулмон сифатида уларнинг бу борадаги қимматли ва эзгу ҳиссаларидан ҳаммамиз баҳраманд бўламиз. Қуръон ҳам, суннат/ҳадис ҳам унинг

тарафдорлари дуч келиши мумкин бўлган ҳар қандай вазиятни ўз ичига олмайди. Бу ерда *қиёс* ёки ўхшаш мулоҳаза сўзнинг туб маъноси «ўлчов», «келишув» ва «тенгликни»²¹ англатади. «*Қиёс* замонавий ва дастлабки амалиётлар, хусусан Пайғамбаримизнинг амаллари билан ўхшашлик излашни англатади».²² Аммо *қиёс* турли маънога эга марҳаматдир.

Ижмоъ билан кўрган нотўғри методологиялар ва тоифаларга ўхшаб, *қиёсга* оид саҳобаларнинг ҳамфикридан келиб чиққан даъво ҳам инкор этилмайди. Кўплаб саҳобалар ўзлари билган нарсаларини ҳали номаълум бўлган, аммо илгари ўрнатилган кўз-қарашга ўхшаш вазиятларда қўлландилар ва шу тариқа улар қўлланган амаллар *қиёс* қатори ишлатилди. Аммо Пайғамбаримиз саҳобалари *қиёсни* билишганини ва шунга қараб ўйланиб, кейин бир фикрга келишганини даъво қилиш қийин. Қуръонда олимлар келиша олган бирон оят йўқки, у *қиёснинг* асоси сифатида ҳаракат қилаётганини аниқ билиб олиш мумкин. Худди шундай, олимлар ҳам ҳадислар тўпламлари орқали суннатдан *қиёс* учун қўшимча матн асослаш учун фойдаланмоқдалар, аммо келишилган ҳақиқий асос йўқ.

Ижмоъ ва *қиёс* ўртасидаги муносабатлар яқин. Аммо *қиёснинг* ёки ўхшаш мулоҳазанинг натижаси (*қиёс*) кенг миқёсда қабул қилиниши учун ижмоъ томонидан тасдиқланиши ҳам керак. Фикрлашдаги аномалия ҳам шуни англатади.

Суннийларнинг тўртта асосий мазҳабига эргашувчилар одатда *қиёсни* ислом ҳуқуқшунослигининг тўртта манбаларидан бири сифатида қабул қилсалар ҳам, *қиёс* нимани англатиши, унинг кўлами ва тасдиқлаш усули тўғрисида жуда кўп келишмовчиликлар бор. *Қиёс* борасида фикр келишув оз миқдорда мавжуд. Ҳар бир мактаб ўзига хос фикрга ёки фарқланишга эга бўлган ўз таърифини афзал кўради. Масалан, ал-Шафий учун *қиёс* ва ижтиҳод синоним ҳисобланади, бошқа олимлар учун эса бундай эмас. Тўртта мактаб ўртасидаги барча ҳолатларда умумий белги *'illah*-иллаҳни (қонуннинг самарали сабаби) аниқлашни ўз ичига олади. *Қиёс* ислом ҳуқуқшунослигининг амалдаги методологиясини ташкил этади деган келишув мавжуд бўлмагани каби, *'illah* нимани англатиши, қандай келиб чиқиши ва ҳатто қандай тасдиқланиши борасида ҳам шундай муаммолар мавжуд.²³

Қиёснинг ислом ҳуқуқшунослигида манба методологияси ва ваколати сифатида юзага келадиган яна бир муаммо шундаки, унга *aşl* (*асл*) ҳолат ва *қиёс* асосидаги қоидаларнинг ҳақиқийлиги ўртасидаги муносабатларга оид келишувнинг етишмаслиги жиддий равишда қўшилади. *Қиёс* тахминий далилдан иборат, чунки у хато одамларнинг фикрларига асосланади. Шундай қилиб, хатога йўл қўймайдиган илоҳий манбалар ва нотўғри вақтинчалик манбалар воситанинг бир қисмига айланганда, агар одамларнинг хатосизлиги тўғрисида керакли даражада онгли камтарлик даражасига эътибор берилиб аниқ тан олинмаса, ортиқча фикрлар пайдо бўлиши мумкин.

Қиёсни қўллаш муаммоли бўлган бошқа усуллар мавжуд, масалан, *Kafā'* (*Кафа*) ёки *Kufb'* (*Куфуъ*) (никоҳдаги тенглик). Никоҳда бўлажак жуфтнинг бир-бирлари билан кўпроқ ўхшаш бўлиши ёки иложи борича бирдай муҳитдан келиб чиқиши кераклиги оддий нарса. Бироқ, барча масалани қонуний талабга айлантириш ва унинг аниқ бузилишларини оила аъзолари ва *Qādī* (*суд*) томонидан ҳуқуқий аралашув масаласи сифатида кўриб чиқиш, қонуний тенденцияни тасвирлайди. Марғилоний (мил. 1197-й.)²⁴ томонидан ёзилган ҳанафий *ал-Ҳидоят* матнларида «... никоҳни тасдиқлаш ва унинг ҳақиқийлигини аниқлашда; агар аёл ўзини ўзидан пастроқ мавқеига бўлган эркак билан уйғунлаштира, унинг васийлари, уларни шарманда қилиб кўрсатадиган ҳолатлар бўлган тақдирда, уларни ажратишга ҳақлидирлар».²⁵

Ушбу бўлимда кўрсатилган муаммо Қуръонда ҳам, Суннатда ҳам бундай нарса кўрсатилмаган бўлса, бу никоҳнинг «талабида» кўрсатилади деган йўналишда бўлади. Бундан ташқари, иккита бўлажак жуфтнинг васийлари суд тизими орқали қонуний равишда аралашини ва агар никоҳ ушбу талабларга жавоб бермаса, никоҳ бекор қилиниши ҳақида даъво берилиши мумкин. Матнли далиллар келтирилган: Ойша (р.а): Пайғамбар (С.А.В) шундай деган деб айтганлар: «Манийларингиз учун энг яхши аёлларни танланг, ўзингиз билан солиштириш мумкин [арабча, *акфаъ*] бўлган билан турмуш қуриш ва уларга уйланиш таклифини беринг».²⁶

Ушбу ривоят на *mutawātir bi al-lafz* (аниқ сўзлардан), на *bi al-ma'nā* (аниқ маънодан) иборатдир. Агар ривоятга саҳиҳ тоифаси берилган бўлса – акс ҳолда *ṣahīh* ҳадис деб номланса ҳам – бу ҳолда ҳам аниқ билимга эга бўлмайди. Аммо, ҳадиснинг ҳатто *ṣahīh* эмаслиги катта муаммо. Бундан

ташқари, ушбу ҳадисдан ташқари, ҳадис адабиёти орқали ўтиш бу мавзуга оид бошқа ривоятлар йўқлигини кўрсатади. Ушбу ривоятдан келиб чиққан ҳолда қонун бузилиши қонуний аралашувга олиб келиши мумкин бўлган қонунни ихтиро қилинишини фақат тахминлар тушунтириши мумкин. Олимларнинг қилган иши шундаки, тенглик масаласини *қиёс* доирасига кирадиган даражага етказиш керак эди, гарчи бу тортишувларни на Қуръон ва на суннат қўллаб-қувватламоқда.

«Тенглик» ғояси аслида айланиб, исломнинг тамойилларига, адолат ва тенгликпарварлик қийматига зид келади. *Ал-Ҳидоят* матнининг кейинги қисмларига жавобан, агар аёл вояга етган бўлса ва аниқ тенгсизликка қарамай, турмуш қуришни истаса, албатта бу унинг ваколати бўлиши керак. Касбий тенгликка бўлган эҳтиёж қатъий талаб эмас. Ушбу борада саргарошлар, тўқувчилар, теримчилар ва бошқаларни камситадиган касбларга алоқадорлиги аниқланган. Дарҳақиқат, Пайғамбаримиз бирон бир касбни камситувчи баёнот берганига ҳеч қандай далил йўқ; аксинча, у ҳалол меҳнатни тан олди ва шарафлади. Дарҳақиқат, Пайғамбар ўзининг сўнгги хутбасида барча камситувчи ва адолатсиз тушунчаларни йўқ қилди:

Бутун инсоният Одам Ато ва Момо Ҳаводан таркаган. Арабларнинг араб эмаслардан ёки араб эмасларнинг араблардан, оқ танлиларнинг қора танлилардан ёки қора танлиларнинг оқ танлилардан устунлиги йўқ, фақат *тақводорлик* ва яхши амаллардан ташқари.

Ажабланарлиси шуки, *ал-Ҳидоятдан (al-Hidāyah)* ушбу мавзу «*Kafat (Kafat)*, тўғридан-тўғри маъносида, тенгликни англатади»²⁷ деган сўзлардан бошланади. Бироқ, ҳуқуқий таҳлил ва мулоҳазалар тенглик масаласини тенгсизликни қўллаб-қувватлашга айлантирди. Аёллар ва уларнинг оилаларининг ҳуқуқлари ва мақомларини ҳимоя қилиш учун ишлаб чиқилган нарсалар, уларнинг камситилишини таъминлади. Қандай қилиб олимлар тенглик масаласини гўёки паст мақом билан боғлиқ масалага айлантириши *қиёснинг* асосиз равишда бўрттириш орқали амалга оширилади.

Ушбу бобда *қиёс*ни қўлланишда яралган бир қанча муҳим масалалар ба-тафсил ёритилган.

ОЛТИНЧИ БОБ

Исломий фикҳ (қонун) ва эътибордан четда қолган эмпирик асос

Биз, мусулмон жамиятлари ва жамоалари орасида фикр адолатсизлиги ва таназулни кўплигининг сабаблари тўғрисида турли хил саволларни беришимиз керак. Бузилиш аста-секин кириб келди ва энди мусулмон жамиятлари деярли ишламай қолди, ички ва ташқи омиллар туфайли ўзларининг кўпгина муаммоларини ўзлари ҳал қила олмайдилар, ривожланган дунё билан рақобатлашишга қодир эмасмиз. Масалан, муаммоларни ҳал қилиш, адолат ва мувозанатнинг исломий тамойилларини ҳимоя қилиш нуқтаи назаридан амалдаги ислом қонунлари билан ҳақиқат ўртасидаги фарқ қандай? Нега кўплаб мусулмон аёллари дин қонунларнинг баъзи бир муҳим қоидаларига қарши бош кўтариб, дунёвий қонунларга мурожаат қилмоқдалар? Нега мусулмон жамиятлари кенг тарқалган қашшоқлик, эскирган таълим ва технологик қолюқлик муаммосига дуч келмоқда?

Шуни англаш керакки, ушбу масалаларни тушунишга ҳаракат қилганда, ислом қонунчилиги ёки фикҳида тизимли эмпирик асос йўқ ва бу ҳақиқатни тан олиш керак (бу ерда эмпирик атамани тор эмпирик туйғусини – амалиёт билан аралаштириб юбормаслик керак). Бу ерда муҳокамалар Ислом қонуни ва ҳуқуқшунослигининг муҳим жиҳатлари, яъни ислом қонуни ва ҳуқуқшунослигининг етарли эмпирик асосга эга эмас, яъни «эмпирик» тушунчасининг бугунги маъносида.

Матнга йўналтирилган ёндашув нафақат Ислом дини ва унинг қонунлари йўқолиши учун сабаб бўлган, балки бу Исломни ўрганган ғайри мусулмонларнинг эътиқодни нотўғри тушунишга мойил бўлишига ва уни нотўғри талқин қилишга олиб келди. Анъанавий Ислом – бу қисқартирилган қонуний, бирламчи, иккиламчи ва учинчи даражали матнлар қатламида жойлашган бўлиб, кўпинча ҳаётнинг аниқ ҳақиқатларидан узоқда қолган. Худди шу қонунни ишлаб чиқиш ёки қабул қилишдан олдин муаммони тўлиқ баҳолаш учун олиб борилган тадқиқотлар ёки эмпирик ишлар бу ерда деярли мавжуд эмаслиги каби, муайян ҳуқуқий формулалар ва қарорларнинг таъсири ҳамда оқибатларини аниқлашга қаратилган тадқиқотлар ҳам йўқ.

Бунга мисол сифатида анъанавий мероснинг ижтимоий оқибатлари келтирилган. Шариат фақат матн манбаларига асосланиб тирик қолган оила аъзолари ва қариндошларига аниқланган улушларга эга бўлишларини белгилайди. Бироқ, ушбу қонунларнинг, айниқса, умуман жамиятнинг энг заиф қатламларидан бири бўлган аёлларга таъсирини ўрганиш бўйича замонавий тадқиқотлар мавжуд эмас. Эркаклар оилавий муносабатлар ва мажбуриятлардан бемалол чиқиб кетишлари мумкин; аммо, аёлларнинг бундай қила олмаслиги ҳам ҳақиқатдир. Аёл ҳар доим оила аъзоларидан бири – отаси, эри, акаси, ўғли ёки ҳукумат ва жамият томонидан қўллаб-қувватланади деб ҳисоблашади. Аммо мерос тўғрисидаги қонунларнинг қатъийлигидан келиб чиқадиган муаммонинг моҳияти ва ҳажмини ўрганиш учун тегишли эмпирик ижтимоий тадқиқотларсиз, айниқса, камбағаллар орасида бўлган аёлларнинг қашшоқлиги ва заифлиги сабабли баҳолашни бошлашнинг иложи йўқ.

Қуръон ва суннат тамойилларини инобатга олмаслик билан бирга, фақат қонунларни шакллантириш ва қабул қилишга қаратилган фил суяги минораси ёндашуви кўпчилик учун бахтсизлик олиб келиши мумкин. Бунга қодир бўлганлар реал ҳаётда, одамлар билан содир бўлаётган воқеаларни ўрганишлари, нима учун ҳақиқат ва қонунларнинг юқори мақсадлари ўртасида жиддий фарқ мавжудлигини аниқлашлари керак. Шундагина улар бўшлиқни бартараф этиш имкониятига эга бўладилар.

Бошқа бир мисолга ислом иқтисодиёти ва молия полемикасини киритиш мумкин. Диний ва дунёвий таълим ўртасидаги фарқ туфайли, оз сонли муслмон ҳуқуқшунослари ва олимлар замонавий иқтисодиёт ва молия соҳаларини яхши билишади. Афтидан, бу нуқсон уларни мавзу бўйича *fatāwā* (диний нуқтаи назардан ҳуқуққа оид фикрлар) чиқаришга тўсқинлик қилмайди. Исломий банк ва молия тарафдорлари томонидан ўтказилган эмпирик тадқиқотлар мавжуд бўлса-да, тегишли олимларнинг муносабати билан боғлиқ иккита муҳим муаммо мавжуд. Биринчидан, улар одатда тўртта манба – Қуръон, ҳадис, ижмоъ ва *қиёс* – фақат тахминлар билан аталганини, эҳтимоллик билимига олиб боришини ва шунинг учун кейинги ҳар қандай фатво Йлохий амрга ўхшаш эмаслигини, аксинча, булар Қуръон ва суннатга асосланган инсонлар томонидан топилган нарса. Иккинчидан, худди шу мутахассислар ўзларининг даъволарига қарши бўлган эмпирик тадқиқотлар мавжудлигини тан олмайдилар. Улар эмпирик ишларнинг

аҳамияти ва роли билан таниш бўлмаганликлари сабабли, диний ҳуқуқшунослар ҳамда олимлар кўпинча аниқ эмпирик исботсиз, тасдиқланмаган даъволар қилишга мойил.

Шуни таъкидлаш жоизки, агар фойда ҳам, фоизлар ҳам бойларга кўпроқ тушса, эътиборни фақат фоизларга қаратиш ногўғри бўлади. Исломий мамлакатда давлат молияси тўғрисида кенг тарқалган баъзи ғоялар мутлақо соддалаштирилган. Масалан, ҳукуматни хоҳлаган вақтда диндорлардан ўз хазиналарини очишини кутиши ҳақиқатга тўғри келмайди. Закотни ҳукумат эҳтиёжларини қондириш воситаси сифатида тарғиб қилиш оқилона эмас, айниқса, ҳар бир мусулмон мамлақати сиёсати ислом динига тўғри келмаса ва закотни яқка тартибда тўлаш ёки жамоавий қилиниши кераклиги тўғрисида, хусусан, ҳукумат орқали тўланиши борасида келишмовчиликлар мавжуд бўлган ҳозирги пайтда. Банклардан ҳукуматга фоизсиз ссудалар беришни талаб қилиш, ҳаттоки амалдаги ислом молия институтлари томонидан ҳам эътирозга учрайди ҳамда масхара қилинади, чунки ҳақиқатан ҳам сиёсат муваффақиятли амалга оширилса, одамлар ўзларининг нақд пулларини олишга ҳаракат қиладилар ва шу тариқа банкнинг заҳиралари бўш қолади. Керак пайтда ҳам валюталар ва банкноталарни босиб чиқариш ҳамда бошқа нарсаларни ўзгартирмаслик – бу фалокатга оддий даъватдир. Дарҳақиқат, кўпгина ҳуқуқшунослар нафақат ўзларининг исломий фикрлари ҳақида, балки бошқа соҳалар (масалан, иқтисод) ҳақида ҳам тасдиқланмаган тарзда ёзишга мойилдирлар, аммо улар ҳали ўз тажрибаларини намойиш этмадилар.

Матнга йўналтирилган ёндашувни ҳаётга йўналтирилган ёндашув билан мувозанатлашиш биздан ижтимоий воқеликларни, жараёнларни ва ўзгаришларни мазмунли ўрганиш, тушуниш ва аниқлашни талаб қилади. Мусулмонлар эмпирик усулларни қабул қилишлари ва шу билан бирга, эмпиризм тузоғига тушиб қолишларидан сақланишлари керак – назарияда барча билимларнинг келиб чиқиши ҳиссиёт тажрибасига боғлиқ. Дарҳақиқат, кўплаб мусулмонлар учун эмпирик ёндашувнинг долзарблигини қадрлашда тўсқинлик қилувчи нарса бу тор ғарбий эмпирик (фақат тажрибага ёки кузатишга таянган) тушунчадир. Ҳар қандай муаммони ҳал қилишда биринчи қадам унинг моҳияти ва ҳажмини пухта англаш ҳамда тушунишдир. Бу индуктив тадқиқотлар ўрганишни талаб қилади. Шу нуқтаи назардан, мусулмонлар нафақат Пайғамбаримиз суннати, балки

Аллоҳнинг барча суннатларни ҳам чуқур англашлари керак: Худо барча табиий ва ижтимоий жараёнларни бошқарадиган баъзи қонунларни (барча *Аллоҳ суннатлари*) ўрнатган, улар Қуръонга биноан ўзгармайди.²⁸

Ҳозиргача биз ислом ҳуқуқининг учта белгиловчи шартларини аниқладик: (а) қонунни шакллантириш Исломининг асосли манбаларига таяниши керак, (б) у *мақасид* ва Ислом кадриятларига аниқ эътибор бериш билан келиб чиқади. (с) жамият томонидан қонунларнинг қабул қилиниши *shōrā* орқали амалга оширилади. Ушбу бобни ҳисобга олган ҳолда, ушбу шартлар куйидагича бўлиши керак: Агар куйидаги учта шарт ҳам бажарилган бўлса, қонунни Исломиё деб ҳисоблаш керак: (а) қонунни шакллантириш Исломининг асосли манбаларидан келиб чиқади. (б) у *мақасид* ва Ислом кадриятларига аниқ эътибор бериш билан келиб чиқади (с) жамият томонидан қонунларнинг қабул қилиниши *shōrā* жараёни орқали амалга оширилади.

ЕТТИНЧИ БОБ

Хулоса: Ислоҳот томон йўл

Бугун биз мусулмон оламида бир қатор муаммоларга дуч келмоқдамиз. Нефть билан боғлиқ халқаро куч ўйинининг бир қисми сифатида баъзи мамлакатлар аҳолиси даҳшатли можарога дуч келишмоқда. Мусулмон дунёсининг бошқа қисмларида бегона кучлар томонидан босиб олинishi ёки самарали бошқаруви давом этмоқда. Саводсизлик ва қашшоқлик асосан мусулмонлар кўп бўлган мамлакатларда кенг тарқалган. Бошқа қисмларда мазҳаблараро зўравонлик давом этмоқда; умуман, аёлларга нисбатан жисмоний зўравонлик одатий ҳолдир; мусулмонларга хос бўлмаган бўлса-да, аёлларни «номус учун ўлдириш» ҳанузгача содир бўлмоқда; Ислом динининг қоқ марказида аёллар ҳанузгача машина ҳайдаш ҳуқуқига эга эмаслар. Ҳатто «ривожланган» мусулмон давлатларида ҳам мусулмон эр-хотинга уяли телефон орқали СМС жўнатиб уч карра *талоқ* (қайтариб бўлмайдиган ажралиш) хабарини бериши мумкин. Ғарбда мусулмон аёлларни қабул қилмайдиган кўплаб масжидлар мавжуд.

Ушбу муаммоларнинг аксарияти ҳукм сураётган ижтимоий-маданий-сиёсий муҳитга тегишли масалалардир. Бирок, мусулмонлар онги ва ҳозирги маданият мавжуд бўлган чуқур шартли анъанавий диний тушунча ва садокат туфайли тузокқа тушиб қолди, бу умуман матн манбаларига ноўрин равишда ёндашувдан, ҳадиси шарифлардан фойдаланиш, баъзан шубҳали ҳадисларни ҳам далил қатори келтиришдан келиб чиқди.

Биринчидан, Шариат, одатда қўлланилгани каби, чалғитувчи атама бўлиб, унга илоҳийлик, муқаддаслик ва ўзгармаслик каби бегона маънолар берилган. Қачонки редуктивтик усулда шариат Ислом қонуни билан тенглаштирилса, жамият қонунийликдан азият чекади. Исломнинг руҳидан, мақсадидан ёки меъёрий тамойилларидан узоқлашиш, нафақат ижтимоий динамизмни йўқолишини ўз ичига олади, балки кўпчиликнинг ҳаётини сўзма-сўз ва мутлақ талқин билан оғирлаштиради. Иккинчидан, Қуръон инсоният тарихидаги барча илоҳий нозил қилинган матнларнинг чўққисидир. Бу Исломда асосий ва тенгсиз мавқега эга. Пайғамбарнинг ўзи бунга қарши чиқа олмади. Шундай қилиб, Қуръонни инкор этадиган бошқа ҳеч нарса доктринани, қонунни ёки кодексни қўллаб-қувватлаш учун ишлатилиши ва киритилиши мумкин эмас – бу барча мусулмонлар томонидан тан олинадиган, аммо амалда мунтазам равишда эътиборсиз қолдириладиган ҳал қилувчи нуқтадир.

Учинчидан, Пайғамбарлар мероси ёки суннат ҳам мусулмонлар ва исломий ҳаёт тарзи учун жуда муҳимдир. Пайғамбаримиз Қуръонда намуна сифатида белгиланган. Аммо, учинчи бобда кўрсатилгандек, ҳадиснинг анъанавий қарашлари, манбани Қуръон билан бир қаторга қўйиш нуқтаи назаридан илоҳийликнинг баъзи бир ўлчовлари даъво қилинганида, ҳаддан ташқари ошириб юборилган. Тўртинчидан, ижмоъ ҳақидаги кенг тарқалган қарашлар ишониб бўлмайдиган ва бўрттирилган. Атаманинг аниқламаси тўғрисида нафақат ижмоъ мавжуд эмас, балки ижмоънинг бирон бир келишувга эришадиган жиҳатлари деярли йўқ. Ижмоъ ишлаб чиқилган кўплаб қонуний ҳукмлар, Пайғамбар ва унинг саҳобалари давридан бошлаб, ноёб ижтимоий-тарихий матнни акс эттиради, ҳаттоки қонуннинг бирон бир жиҳати ёки тафсилотлари ҳамма жойда қўлланилиши мумкин эмас.

Бешинчидан, *қиёс* ислом ҳуқуқшунослигининг яна бир жиддий суистеъмол қилинган воситасига айланди. Ўхшаш фикрлар келиб чиққан ҳар қандай

қонун илоҳий деб даъво қилинмаслиги керак. Олтинчидан, қабул қилинган ислом ҳуқуқи эмпирик асосга эга эмас ва қонунни ишлаб чиқилишидан олдин ҳам, қабул қилинганидан кейин ҳам, муаммони тушуниш ва таҳлил қилиш учун зарур бўлган масалалар бўйича тадқиқотнинг ҳаётий роли ҳозирча мавжуд эмас.

Шунга қарамай, қонун қуйидаги учта шарт бажарилган тақдирдагина исломий деб топилиши керак:

- қонунларнинг тузилиши Исломнинг асосли манбаларига таяниши керак.
- у *мақасид* ва Исломнинг қадриятларига аниқ эътибор билан келиб чиққан;
- жамият томонидан *shōrā* жараёни орқали қонун қабул қилиниши.

Конструктив ўзгаришларни излаш – бу динамик ва ҳаяжонли муаммо. Бу ҳаётда ҳам, кейинги ҳаётда ҳам муваффақият қозониш учун Ислом ҳар кимни доимо ижобий ўзгаришларни излашга даъват этади – бу ўзгаришларни бошқаларнинг ҳаётига ижобий таъсир кўрсатиши билан барча даражадаги шахсларни яхшилашга ёрдам беради. Албатта, ўзгариш уйдан бошланади; биринчи навбатда ўзимиздан. Бундай ўзгаришларни қадрлайдиган ва фаол равишда излаётганлар – ортга қайтмасдан, такрорламасдан (ҳозирги каби) – нафақат ўзларини ўзгартирадилар, балки бошқаларнинг ҳам ўзгаришларига таъсир қиладилар.

Муаллиф

МУҲАММАД ОМАР ФОРУҚ – Баҳрейн банк молия институти Исломий молия маркази раҳбари. Унинг қизиқиш ва изланиш доирасига ислом иқтисодиёти/банк фаолияти/ молия, ислом қонуни ва ҳуқуқшунослиги ҳамда исломий сиёсий иқтисод киради.

Изоҳлар:

1. М. Асад, *Бизнинг Қонуниimiz ва бошқа иншолар* (Гибралтар: Дар Ал-Андалус, 1987), 28-б.
2. Ислоннинг плюралистик нормаси ва меросига рию қилган ҳолда, Пайғамбаримиз раҳнамолигида шаклланган Мадина Хартиясида кўрсатилганидек, давлатни «муслмон мамлақати» деб аниқлаш ўрнига «аксарият муслмон миллати мамлақати» атамасига устунлик берилади.
3. Ушбу ноисломий ва ғайриинсоний тажрибанинг тегишли маълумотлари ва таҳлили учун М. О. Форукнинг: «Зўрлаш ва Худуд фармони: Ислон номидан адолатнинг бузилиши» (2006), асарини ўқинг,
<http://www.islamicity.com/articles/Articles.asp?ref=IC612-3179>. [фойд. бер. 2007-йил 21-июнда]; А. Қурайши, «Унинг шарафига: Покистонда Аёлларга нисбатан зўрлаш қонунларини исломий нуқтаи назардан танқид қилиш», *Мичиган Халқаро ҳуқуқ журнали* (18) (1997), 287-320-бетлар; А. Жаҳонгир ва Х. Жилани, *Худо тўғрисидаги фармон* (Лахор, Покистон: Ротус китоблари, 1990).
4. Мерриам-Вебстер луғати, <http://www.m-w.com/dictionary/divine>. [2006-йил, 29-ноябрь фойд. бер.].
5. Биз илоҳий атамасини ишлатишда жуда эҳтиёт бўлишимиз ва бу амалда нимани англатишини аниқ тушунтиришимиз керак. Қуръоннинг шубҳасиз ҳақиқийлиги Пайғамбарнинг аъёнларида берилиши мумкин эмас. Қуръон ноёб ва ягонадир, бошқа ҳеч нарса унга тенг кела олмайди.
6. Арабча асл нусхаси, *Taghayuug al-Ahkam bi Taghayuug al-Zaman wa al-Makan*. М. Захраа, «Ислон ҳуқуқининг ўзига хос хусусиятлари: идрок ва нотўғри тушунчалар», *Араб ҳуқуқи ҳар чоракда* 15 (2) (2000), с. 168-196, *Ибн ал-Қаййим ал-Жавзиядан иқтибос келтирган ҳолда*, *I'lām al-Muwaqqi'īn 'an Rabb al-'lamīn* (Бейрут: Ал-Мактабах ал- Ал Ашрияҳ, 1987), 3-боб, 14-70-б.
7. М. О. Форук, «Зўрлаш ва Худуд фармони: Ислон номидан адолатнинг бузилиши». (2006)
8. И. А. К. Ниязи, *Ислон ҳуқуқшунослиги* (Усул ал-Фикҳ) (Исломобод, Покистон: Ислон тадқиқот институти, 2000), 39-б.; шунингдек, п. 202
9. Хон, «Сиёсатнинг устуворлиги», *Бостон шарҳи* (2003-йил, апрель / май), <http://www.bostonreview.net/BR28.2/khan.html>. [2006-йил, 7 окт. фойд. бер.].
10. М. О. Форук, «Умумийликка мансублик руҳи: баъзи инсонпарварлик пиктограммаларининг истиқболлари», (2006), http://www.nazrul.org/works_on_

nazrul/ articles/global-belonging. doc. [2007 йил, 21 июнь фойд. бер.]

11. М. Асад, Бизнинг қонуни, 30-31-б.
12. М. Ё. Гурая, Замоновий дунёдаги ислом ҳуқуқшунослиги (Лаҳор, Покистон: Ш. Муҳаммад Ашраф, 1993), 76-б.
13. А. Ҳасан, (таржима), Сунаи Абу Довуд, (1990), ж. 1, ал-Адаб тўплами, ҳадис № 570.
14. М. М. Хон, (таржима), Саҳиҳ ал-Бухорий, 1-боб, ҳадис № 828.
15. М. М. Хон, (таржима), Саҳиҳ ал-Бухорий, 9-боб, ҳадис № 219.
16. Ф. Мерниси, Парда ва эркак элитаси: Исломда аёл ҳуқуқларининг феминистик талқини (Рединг, Массачусетс: Персеус Букс, 1987), 49-61 с., Ibn al-Athīr, Usd al-Ghābah, 5-боб, 38- б.
17. Таҳририятнинг эслатмаси. Абдул Ҳамид Абу Сулаймонинг Муртадлар, Ислом ва эътиқод эркинлиги: кўз карашнинг ва содиқликнинг ўзгариши, вақти-вақти билан чоп этилган 22-сонли ҳужжат, (Малта: ИИИТ, 2013) ўқинг.
18. М. М. Хон, (таржима), Саҳиҳ ал-Бухорий, 9-том, ҳадис № 57. Ушбу ҳадис пайдо бўлган бошқа манбалар рўйхати ва уни танқидий таҳлил қилиш учун қаранг: А. Шафаат, «Исломда муртадлик жазоси (2-қисм): Мавзуга оид ҳадисларни текшириш», http://islamicperspectives.com/PunishmentOfApostasy_Part2.html. [2006-йил, 29-октябрь фойд. бер.]
19. М.Т. Ансарий, (таржима, кириш ва эслатмалар билан), Сунаи Ибн-и-Можаж (Sunan Ibn-e-Majah) (Нью-Дехли, Ҳиндистон: Китоб Бхаван, 2000), б. 5, ал-Фитан тўплами, ҳадис № 3950, с.228
20. Б. М. Даял, (таржима, кириш ва эслатмалар билан). Дурр-ул-мухтор: М. Ала-уд-дин Ҳаскафи (Нью-Дехли, Ҳиндистон: Китоб Бхаван, 1992), 2-боб, 351-б.; батафсил маълумот учун қиёс китобининг кейинги бобига қаранг.
21. М. Муслеҳуддин, Ислом қонуни ва шарқшунослар фалсафаси (Нью-Дехли, Ҳиндистон: Тож Компани, 1986), 140-б.
22. А. Абу Сулаймон, Халқаро муносабатлардаги ислом назарияси: Ислом методологияси ва тафаккурининг янги йўналишлари (Херндон, Виржиния: Халқаро Ислом тафаккури институти, 1987), 66-б.
23. Н. Шехоби, Дастлабки исломий ҳуқуқий назариясидаги Иллаҳ ва Қиёс, Америка Шарқ Жамияти Журнали 102 (1) (январь- март, 1982), 27-46-б.
24. Ал-Ҳидоят нашрининг кўчирмаси, камбағал ва архаик инглиз тилидан таржима қилинган. Шунингдек, баъзи атамалар ва номларнинг берилишини осон-

ликча тушуниб бўлмайди. Яъни, кўриб чиқилган парчалар янада тушунарли бўлишини таъминлаш учун баъзи алмаштиришлар ёки изоҳлар киритилган.

25. С. Хемилтон, Хидоя ёки кўлланма: Муслман қонунларига шарҳи, (таржима, кириш ва эслатмалар билан) Ал-Марғҳинани, 2-нашр. (Карачи, Покистон: Дарул Ишаат, 1989), 110-б.
26. Ансарий, (таржима), Сунаи Ибн-и-Можа, 3-боб, ҳадис № 1968 .
27. С. Хемилтон, (таржима), Хидоят, 1989, 110-б.
28. М. О. Форук, «Ривожланиш аниқланди: Исломиий истиқбол» асари, ШАМ-ПОБнинг биринчи конференциясида тақдим этилган 9-1-апрель, 1993, Чикаго, Иллинойс.

Халқаро ислом тафакқури институтининг китобларининг қисқача сериялари – бу китобнинг асл мазмуни тўғрисида ўқувчиларга тушунча бериш учун мўлжалланган, қисқача шаклда ёзилган институтнинг муҳим нашридир.

Ислохот томон йўл асаридида мусулмонларнинг бу қийин аҳволига жоҳиллик ва/ёки асосий исломий қадриятларга содиқ эмаслик сабаб бўлмоқда, деб даъво қилинмоқда. Бу асарда «қадриятга йўналтирилган» ёндашувга қайтиш қатъий қўллаб-қувватланади. Бундан ташқари, аслида шариятга асосланган аммо вақт ўтиши билан схоластик қарашлар ва ажратмалар лабиринтига кириб қолиб, мусулмон тараққиётига тўсқинлик қилаётгани ҳамда шубҳали ҳадис ва ҳийла-найрангни амалга оширишда исрофгарчиликка таяниши, ҳудуд - қонунининг нафақат Қуръонга ва Пайғамбарнинг даъватига хиёнат қилиш, балки очиқчасига мусулмонларга қаратилган ҳалокатли ҳаракатлар бўлиб, бунинг оқибатида эса псевдо-шариятни амалга ошириш ва суистеъмол қилиш юз бермоқда. Ушбу суистеъмол қилиш ва нотўғри қўллаш бутун асар давомида ўрганилган.

**Шоҳ Абдул Ханнан, Бангладешнинг Исломиё банкининг собиқ раиси;
Бангладеш банки ҳокимининг собиқ ўринбосари**

Бу-Ислом қонунларининг асосий манбалари, Қуръон, суннат, ижмоъ ва қиёс ҳақидаги ажойиб асардир. Муаллиф ушбу манбалар, уларнинг таърифлари, ишлатилиши ва талқинларига оид қўллаб ноқулай саволларни муҳокама қилган. У ўтмишда ҳуқуқдаги турғунлик ва литерализмни ҳамда Ислом қонунининг келажакдаги ривожланишида қадриятга йўналтириш зарурлигини таъкидлайди.

**Доктор Муҳаммад Юсуф Сиддиқ, Бирлашган Араб Амирликларининг
Шаржа университети Тарих ва Ислом тараққиёти кафедраси**

Замонавий мусулмон дунёсининг ҳуқуқий дилеммаси ҳақида бир неча аниқ фикрларга олиб борадиган аниқ ва мураккаб таҳлилий тадқиқот.

**Профессор Чарлз Е. Баттеруорт, Мериленд штати, АҚШ ҳуқуқат ва сиёсат
фани профессори**

[Муаллиф] аниқ насрий ва мулоҳазали далиллар билан ўқувчиларни бугунги кунда эътиқод ва унинг асосий элементлари атрофидаги [масалалар] орқали ўргатади, сўнгра уларга ишонарли қарорларни тақлиф қилади. Бундан ташқари, у ёши каттароқ ҳокимият вакилларини куннинг долзарб муаммоларини кўриб ўрганишлари мумкинлигини диққат билан таъкидлайди. Дарҳақиқат, бу ерда унинг асосий ташвиши - Ислом ҳозирги замондаги қўллаб янгиликларга қандай қилиб ижобий таъсир кўрсатиши мумкинлигини аниқ кўрсатишидир.

**Доктор М. Н. Сиддиқий, Ҳиндистоннинг Алигарх Муслим университети
бизнесни бошқариш кафедраси профессори**

Баъзи бобларни чиндан ҳам ўқиш қийин. Аммо аслида бу ҳаммаси ҳақиқатдир. Муаллиф бизни булар билан фақат юзлаштирябди. [Бугун биз инкирозга дуч келмоқдамиз] - бу фақат юзлаб йиллар олдин бошқа ижтимоий муҳитда берилган фикхий ҳуқуқларга таяниб Мақасид ал-Шарийани эътиборсиз қолдирадиган усулдан келиб чиқадиган нарсаси. Баъзи бир баҳолашлар жиддий кечиктирилди.